

СЕМАНТИКА

Євгенія Карпіловська

Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України

СЕМАНТИЧНА СТРАТИФІКАЦІЯ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО ЛЕКСИКОНУ

За 17 років функціонування української мови в статусі державної мови незалежної України нагромаджено масив лексики, не зафіксованої в словниках радянського періоду, а отже, нової за своїми формальними, семантичними та функціонально-стильовими властивостями. Такі лексичні інновації позначають нові реалії, явища життя сучасного українського суспільства, їхні ознаки та дії з ними, а також зміни в системі самої української мови та у ставленні мовців до її чинних норм, нові явища в засвоєнні іншомовної лексики. Аналіз змін в українському лексиконі за такий період, який дослідники вважають достатньо надійним для з'ясування їх значущості для його функціонування та розвитку [5], дає можливість виявити активні тенденції оновлення лексичного складу мови, способи та засоби поповнення її номінаційних ресурсів, їхню функціональну вагу в системі мови й у мовній практиці. Показові масиви нової лексики вже фіксують загальномовні тлумачні, орфографічні, термінологічні одномовні й перекладні словники, словники іншомовних слів, видані протягом 90-х років ХХ – початку ХХІ ст. З'явилася вже й ціла низка спеціальних словників нової лексики, або неологічних словників, нового напрямку в українській лексикографії. Проте сучасна українська мовна практика з її активно змінюваними старими й новими функціональними стилями (наприклад, мовою Укрнету), бурхливою словотворчістю потребує планомірного й різноаспектного обстеження. Його мають забезпечити спеціальні фонди й корпуси нової лексики, ґрунтовані на джерелах, що найбільш панорамно відбивають мовну діяльність сучасного українськомовного суспільства. Таким джерелом, свідомо налаштованим на якомога повніше відображення мовної практики в її трьох невід'ємних складниках – номінації, предикації (судженні) й оцінці – є сучасна українська газетно-журнальна публіцистика, як традиційна, паперова, так і електронна, онлайнвова. Вона, з одного боку, подає лексикон, зрозумілий пересічному носієві мови, вживаний ним, різностильовий та різностилістичний, зразки авторської словотворчості, а з другого – працює зі здобутками мовної практики, вже професійно обробленими, осмисленими й певним чином маркованими щодо їхньої

новизни, доцільності вживання та відповідності чинним мовним нормам. Урахування мови публіцистики і, ширше, мови сучасних мас-медіа (попри всі закиди до неї) дає змогу відтворити активний лексикон сучасного українського мовця в усій його новизні й строкатості, зокрема виявити тенденцію конкурування старих і нових номінацій, номінацій – варіантів і синонімів, питомої та запозиченої лексики.

Найвиразніше обсяг і характер змін у лексиконі, передумови появи нових слів демонструють комплекси номінацій зі спільним коренем, що вказує на спільний об'єкт означення, спільне вербалізоване поняття. Такі угруповання слів – словотвірні, кореневі та словотвірно-кореневі гнізда – дають змогу зрозуміти не лише причини і запотребованість появи певних інновацій, а й уявити їхню роль у сучасній українськомовній концептуалізації, категоризації та спеціалізації (аспектуалізації) світу. Дальший розвиток семантики кореня, спільного для неолексем і вже наявних номінацій закладає підґрунтя для дослідження чинників і засобів семантичної стратифікації сучасного українського лексикону.

Аналіз поповнення вже наявних гнізд слів зі спільним коренем переконливо доводить, що найактивніше нові номінації з'являються в гніздах, які очолюють так звані "ключові слова доби", тобто слова, які називають "явища та поняття, що перебувають у фокусі соціальної уваги" [1, с. 92]. Саме такі нові номінації виявляють потужний функціональний потенціал, який ми трактуємо як сумарний показник парадигматичних, синтагматичних, епідигматичних, кількісних показників відношень певної мовної інновації з іншими одиницями в системі мови і в тексті [3]. До ключових слів доби, показових щодо їхньої участі в оновленні сучасного українського лексикону, як засвідчують сучасні словники й тексти, належить давно засвоєне українською мовою запозичення з латини *культура* (лат. *cultura* 'догляд, освіта, розвиток'). Точкою відліку для виявлення його нових номінаційних можливостей у сучасній українській мовній практиці нам слугує генеральний реєстр комп'ютерного морфемно-словотвірного фонду української мови (далі – ГР), створеного у відділі структурно-математичної лінгвістики Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України протягом 1988–1991 рр. [2, с. 96–104; 4]. Його сформовано за реєстрами п'яти авторитетних різнотипних словників радянської доби: 11-томного "Словника української мови" (К., 1970–1980; далі – СУМ), двотомного словника-довідника І. Яценка "Морфемний аналіз" (К., 1980–1981), двотомного "Частотного словника сучасної української художньої прози" за редакцією В. Перебийніс (К., 1981), "Словника іншомовних слів" за редакцією О. Мельничука (К., 1974) та "Словника-довідника з правопису та слововживання" С. Головащука (К., 1989). Обсяг ГР становить понад 170 тис. слів. Таким чином, лексику, не засвідчену в ГР,

маємо підстави вважати новою для сучасного українського лексикону. Нові лексеми черпаємо з реєстрів українських загальномовних, галузевих і спеціальних неологічних словників. Картину їхнього функціонування в текстах української газетно-журнальної публіцистики моделюємо за комп'ютерним фондом інновацій у сучасній українській мові (далі – КФІ), створюваним від 2006 р. у відділі структурно-математичної лінгвістики Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України. На сьогодні реєстр зафіксованих нових українських номінацій різної формально-семантичної будови та походження налічує близько 15 тис. одиниць.

У ГР подано 99 похідних від слова *культура*, як простих афіксальних, так і складних. Це переважно іменники – назви осіб і об'єктів, причетних до культури як суспільного явища, окресленого основним значенням цього слова – 'сукупність матеріальних і духовних цінностей, створених людством протягом його історії', засвідченого в "Словнику іншомовних слів" за редакцією О. Мельничука. Серед номінацій, ґрунтованих саме на цьому базовому значенні, вирізняються лексеми-композиції, які є даниною радянській дійсності й нині відійшли на периферію українського лексикону чи відходять до неї на зразок: *культармієць*, *пролеткультівець*, *культактив*, *культбригада*, *культпрацівник*, *культпрацівниця*, *культмагазин*, *культторг*, *культфронт*, *культпроп*. Чимало в ГР і прикметників, що називають різні ознаки осіб, реалій і процесів, зв'язаних із культурою або в той чи інших спосіб зіставляваних з нею, оцінюваних за її наявністю/відсутністю в означуваного об'єкта, наприклад: *культурний*, *загальнокультурний*, *малокультурний*, *некультурний*, *безкультурний*, *культурно-виховний*, *культурно-громадський*, *історико-культурний*, *культурно-масовий* та інші. Крім таких прикметників, у словниках радянського часу зареєстровані й деякі похідні від них іменники – назви опредметнених ознак на зразок: *культурність*, *безкультурність* (і *безкультур'я*), *некультурність*. Засвідчив ГР і поодинокі дієслова на означення процесів, пов'язаних із культурою, такі, як *покультурнішати* і *окультурити* з досить розгалуженим словотвірним ґніздом від останнього, до складу якого входять такі похідні, як *окультурений*, *окультуреність*, *окультурення*, *окультурювати*, *окультурюватися*, *окультурювання*.

Нові утворення з основою **культур-** чи словом *культура*, виявлені в словниках і текстах періоду незалежності, дають підстави для висновку, що дальша аспектуалізація базового значення сукупності матеріальних і духовних цінностей людства відбувається завдяки розвитку семантики самого базового слова *культура*, а також за допомогою його використання для вираження нових когнітивних ознак об'єктів і процесів дійсності. Таким чином, цікаві для нас вербалізатори концепту

КУЛЬТУРА здатні в лексико-словотвірних інноваціях виконувати роль як ономасіологічного базису (категоризатора номінації), так і ономасіологічної ознаки (специфікатора номінації). Лексеми, не адаптовані, як, наприклад, нове запозичення *акультурація*, до системи сучасної української мови, а створені в межах самої української мови від цієї вже засвоєної іншомовної одиниці, становлять для нас найбільший інтерес у контексті порушеної проблеми семантичної стратифікації українського лексикону, оскільки засвідчують тенденції його розвитку за рахунок вже наявних, внутрішніх ресурсів української мови. Серед новотворів передусім звертають на себе увагу ті, які відображають дальшу диференціацію поняття культури як сукупності матеріальних і духовних цінностей за її належністю до певної суспільної групи, різновиду суспільної діяльності, виду мистецтва. Цей сегмент поняттєвого поля гнізда з базовою лексемою *культура* поповнили такі складні й складені номінації, як *авангардна культура*, *політична культура*, *екранна культура*, *театральна культура*, *правова культура*, *молодіжна культура*, *підліткова культура*, *кафе-культура*, *реп-культура*, *гей-культура*, *уїкенд-культура* та інші. Є тут і оцінні номінації *псевдокультура*, *контр-культура*, *поп-культура*, *маскультура*, вже засвідчені новітніми загальнономовними словниками. Від таких нових гіпонімів – різновидів культури – спостерігаємо вже й творення прикметників, які за ознакою належності до них називають інші реалії, явища та процеси сучасного суспільного життя України і світу. Наприклад, *соціокультурний* (об'єкт), *кінокультурна* (держава), *російськокультурний* (світ), *інформаційно-культурний* (простір). Спостерігаємо також утворення ознак за процесами, що відбуваються між різними культурами, на зразок: *міжкультурний* (діалог), *міжкультурна* (комунікація), *міжкультурне* (спілкування) або комплексних ознак, що включають назви властивостей об'єктів за належністю їх до культури та інших виявів суспільного життя. До останніх з-поміж наших прикладів можна зарахувати такі, як *культурполітична* (умова незалежності), *етнокультурний* (процес), *культурно-спортивний* (комплекс), *мистецько-культурні* (телепрограми), *ментально-культурні* (впливи) та інші. Деякі з таких нових ознакових імен реалізують номінаційні валентності раніше зареєстрованих похідних від слова *культура*. Таким, наприклад, є прикметник *субкультурний* (у новій складеній номінації *субкультурна громада*), похідний від іменника *субкультура*, зафіксованого в ГР (його містять реєстри СУМУ і словника-довідника "Морфемний аналіз" І.Яценка).

З'явилися й номінації сфер суспільного життя, пов'язаних із культурними процесами, створенням цінностей, переважно духовних, наприклад: *культурне поле*, *культурний простір*, *культурно-циві-*

лізаційна платформа, культурна структура (країни), культурна глобалізація, культурна акція. Серед них також є оцінні номінації процесів, що відбуваються у сфері культури, на зразок: *культурна мода, культурний шок*. Приклади з лексемами *поле, простір, платформа, структура* вказують на перетин і взаємозбагачення різних оновлюваних шарів сучасного українського лексикону. Такі складені нові номінації викликані новими спеціалізованими значеннями в цих іменниках – найменуваннях ділянок простору, а саме: найменування сфер, у яких перебувають і діють об'єкти зі спільними властивостями. У матеріалах КФІ та в новітніх українських словниках зафіксовано вже назви нових галузей науки, зайнятих дослідженням об'єктів і явищ культурного життя суспільства: *культурологія* (також похідні *культуролог, культурологічний, лінгвокультурологія, лінгвокультуролог, лінгвокультурологічний*), *культурософія* з похідним прикметником *культурософський*. Процеси євроінтеграції, глобалізації сприяють дедалі більшій відкритості українського суспільства, а отже, й активізації міжкультурної комунікації. Завдяки цьому в сучасній мовній практиці з'явилися такі нові номінації: *аккультурація, мультикультуралізм* і співвідносні з ним *мультикультурний, мультикультурність, полікультурний, полікультуральний*.

Низка лексем у поданому вище масиві нових номінацій з основою **культур-** неминуче ставить питання про їхню відповідність чинним мовним нормам, доцільність уживання, а отже, й питання про перспективи їхнього усталення в українському лексиконі. Для з'ясування передумов стабілізації в мові тієї чи іншої інновації ми запропонували критерій системної та комунікативної підтримки інновації [3]. Він передбачає не лише встановлення функціонального потенціалу інновації в системі мови і в текстах, а й виявлення ступеня відповідності форми, семантики та функціональних властивостей нової номінації вже наявним одиницям мови, які мають спільні з нею або подібні формально-семантичну будову й характеристики функціонування. Високий ступінь відповідності інновації вже усталеним одиницям мови в системі та в тексті засвідчує високий рівень її системної та комунікативної підтримки. Наприклад, "Великий тлумачний словник сучасної української мови" за редакцією В. Бусела (К.–Ірпінь, 2007) зафіксував новий префіксальний іменник *антикультура* зі значенням 'Твори літератури, кінематографу і т. ін., розраховані на невимогливого читача, глядача, що пропагують міщанство, аморальність, жорстокість'. Як реалізацію прогнозованого аспекту семантики такого іменника – ознака за відношенням до названого ним об'єкта – можна розглядати новий прикметник *антикультурний*, засвідчений у матеріалах КФІ в такому контексті: [М. Драгоманов]

ставав у опозицію й до російських революціонерів – через їхній великоросійський централізм, антикультурні тенденції... (День, 07.07.2006, № 109, с. 8). Щоправда, системну підтримку такого прикметника-новотвору посилює й інша активна тенденція побудови ознакових імен – не від іменника за допомогою суфіксів, а від прикметника за допомогою префіксів, пор.: *культурний – антикультурний з державний – антидержавний, народний – антинародний*. Деякі з таких прогнозованих інновацій, що становлять реалізацію семантичних валентностей твірних одиниць, демонструють не лише системну підтримку їх формально-семантичної будови, а й певні зміни в стилістичному ореолі твірних одиниць, зокрема нейтралізацію їхніх негативних оцінних конотацій. Прикладом подібних не лише семантичних, а й стилістичних інновацій може слугувати прикметник *квазікультурницький*, зафіксований у матеріалах КФІ у такому контексті: *Але всі фонди... скеровані саме на такі безликі квазікультурницькі проекти* (Поступ, 05.2007, № 8 (14), с. 41). Можливість додавання префіксоїда *квазі-* підтверджує нейтралізацію у твірному прикметнику *культурницький* негативної конотації, відбитої в дефініції СУМу і зумовленої сприйняттям вираженого цим словом поняття в радянській ідеології, пор.: *культурницький* – 'Стос. до культурництва (*культурництво* – У дореволюційній Росії – напрям серед буржуазної інтелігенції, прихильники якого підмінили справжню боротьбу за інтереси народу просвітительською діяльністю)'. Поява прикметника *квазікультурницький* вказує на успадкування ним нейтрального значення належності до сфери культурної діяльності членів певної спільноти. Таке значення властиве іменнику *культурник*, зареєстрованому в СУМі, але, ймовірно, з огляду на його ідеологічне вихідне значення, не включеному до реєстрів сучасних словників, пор. разом з тим і подане в СУМі нейтральне, уживане в розмовній практиці значення: *культурник* – 2. *розм.* 'Культпрацівник у будинку відпочинку, санаторії' і т. ін.

У досліджуваній сукупності нових вербалізаторів концепту КУЛЬТУРА формуються й нові лексичні комплекси, зокрема угруповання синонімів на зразок: *авангардна культура – контркультура, полікультурний, мультикультурний* чи антонімічні опозиції типу *чорна культура – культура білих переселенців*. Іменники *антикультура* і *контркультура* також вказують на формування антонімічних опозицій до іменника *культура*. У свою чергу, низка нових назв різновидів культури в сучасній світовій спільноті за їхніми територіальними, віковими, гендерними, національними ознаками, особливостями поведінки їхніх представників поповнює вже окреслене лексемою *субкультура* гіпонімічне об'єднання.

У зв'язку з визначенням чинників усталення в українському лексико-ні тих чи інших інновацій постає й питання відповідності їх не лише чинним мовним нормам, а й принципам українськомовної категоризації світу. Порушення загальноприйнятих способів вербалізації певного поняття неминуче призводить до появи лексеми-оказіоналізма з виразним стилістичним забарвленням. Саме таким є іменник *розкультурення*, засвідчений у матеріалах КФІ у такому контексті: *Серед негативних наслідків глобалізаційних процесів вкрай небезпечними є моральна деградація, дегуманізація, певне "розкультурення" людини* (сайт www.filosof.com.ua). Зіставлення іменника-новотвору *розкультурення* з іменниками подібної формальної будови свідчить про відсутність його активної підтримки в системі мови. У словотвірній нормі іменники такої будови утворюються від відіменникових дієслів з префіксом *роз-*, що позначають фізичні дії, спрямовані на позбавлення об'єкта того, що позначене їхньою іменниковою основою, напр.: *розвантаження, роззброєння, роззрішення*. За винятком застарілого й рідковживаного, як указують словники, іменника *роззрішення*, основи таких похідних вказують на предмети, а не абстрактні сутності. Крім того, всі такі іменники мають співвідносні дієслова, пор. *роззрішити / роззрішати*. Такого дієслова для новотвору *розкультурення* нам не трапилось. Отже, подані міркування змушують визнати okazіональний, контекстно зумовлений характер лексеми *розкультурення*, вона утворена за аналогією до нормативних віддієслівних іменників. Унаслідок відсутності системної підтримки вона зберігає виразний експресивно-оцінний ореол своєї семантики. Водночас сама можливість її створення вказує на активність відповідної словотвірчої моделі в сучасній україномовній номінації.

Аналіз спільнокореневих інновацій, як ми спробували показати на прикладі поповнення гнізда від слова *культура*, відкриває можливість для вивчення семантичної стратифікації сучасного українського лексикону на рівні різних комплексів слів, пов'язаних спільною інтегральною семою, вираженою коренем. Завдяки цьому виразнішими постають передумови реалізації семантичних валентностей як базового слова, так і похідних від нього лексем, чіткіше окреслюються чинники системної та комунікативної підтримки нових номінацій, їхні зв'язки з іншими оновлюваними ділянками лексикону.

1. *Земская Е. А.* Активные процессы современного словопроизводства // Русский язык в конце XX столетия (1985–1995) / Под ред. Е. А. Земской. – М., 2000. – С. 90–141; 2. *Карпіловська Є. А.* Вступ до прикладної лінгвістики: Комп'ютерна лінгвістика. – Донецьк, 2006; 3. *Карпіловська Є. А.* Тенденції розвитку сучасного українського лексикону: чинники стабілізації інновацій // Українська мова. – 2007. – № 4. – С. 3–15; 4. *Клименко Н. Ф., Карпіловська Є. А. та ін.* Морфемно-словотвірний фонд української мови як дослідницька та інформаційно-довідкова система // Мовознавство. – 1990. – № 6. – С. 41–50; 5. *Horecký J., Buzássyová K., Bosák J.* Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny. – Bratislava, 1989.